

Kovács Ábrahám

“Brothers in arms”. Simén Domokos és a magyar református liberális teológia

A református és unitárius teológiai viták a reformáció korába nyúlnak vissza. A két teológiai álláspont markánsan elkülönült egymástól évszázadokon keresztül.¹ Az unitárius teológia, amelynek egyik legjelesebb 19. századi alakja Simén Domokos kolozsvári teológiai tanár volt, hirtelen egy váratlan területről kap teológiai megerősítést. Évekkel ezelőtt, amikor ezt a jelenséget kutattam, hirtelen a Dire Straits rockegyüttes *Brothers in Arms* című híres dala jutott eszembe. Sokak számára talán meglepő, hogy éppen a kibontakozódó magyar református liberális teológia lett szövetségese és fegyvertársa az unitárius teológiának. Hogy milyen is volt ez a hazai teológiai liberalizmus, azt a következőkben igyekszem röviden áttekinteni, majd pedig rávilágítani, hogy Simén Domokos mennyire a maga korának gyermeke volt, amikor a haladás töretlen fejlődését vallotta, amely az egyik legmeghatározóbb karakterjegye volt a vallástudományi antropológiai, azaz a liberális teológiai irányzatnak. Életéről nem kívánok értekezni, csupán annyit megjegyezni, hogy lelkes támogatója volt a Ballagi Mór és Kovács Albert által is kezdeményezett Protestáns Uniónak (1871).

Az alapítók így határozták meg az egylet célját:

„[...] a vallásos és erkölcsi élet megújítása Jézus szellemében és összhangban a teljes műveltséggel.”²

Ehhez került még programként a „vallástudományi irodalom felvirágoztatását” és a „humanitárius célok támogatását” hangsúlyozó sárospataki és

¹ Ez a dolgozat egy korábbi munkám egy részének újragondolt és kibővített változata, amelyet tisztelettel ajánlok kedves barátomnak, Rezi Elek professzor úrnak. Bár teológiai látásunk számos területen merőben eltér, de a vallásközi párbeszéd iránti elkötelezettségünk mindkettőnköt összeköt. Örülök, hogy a kötetéhez ezzel a kis írással én is hozzájárulhatok.

² Fördős Lajos – Kovács Albert: Felhívás a magyarországi protestánsegylet tagjaihoz. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap [PEIL]*, 14. (1871/47), (1873–1877) 1473 skk. Ugyanez a szöveg 1871-ben az *Egyházi Reformban* és az *Erdélyi Protestáns Közlönyben*, valamint a *Keresztyén Család* mellékletében is megjelent.

nagyenyei javaslat.³ Az egyesület nyitó előadásán Ballagi Mór ádáz támadást indított a dogmák és konfessziók ellen.⁴ Mivel a debreceniek ragaszkodtak a hitvallásokhoz, a pesti liberálisok „ortodoxnak” címkézték Révész Imre és Balogh Ferenc álláspontját.⁵ De először nézzük meg, hogyan is jön létre a magyar teológiai liberalizmus.

A magyar liberalizmus létrejötte

A teológiai liberalizmus jelentős késéssel jelenik meg Magyarországon. Ezt a liberalizmust nem szabad azonosítanunk a racionalizmussal.⁶ Koncz Sándor kiváló munkája határozottan elkülöníti a racionalizmust és a schleiermacheri romantika hazai adaptációját.⁷ Ravasz László alapján pedig ezt jegyzi meg racionalizmusról, hogy a „mi racionalistáink csaknem valamennyien keverékteológusok”.⁸ Három eltérő irányzatot különböztetett meg a hazai racionalizmusban: a filozófus racionalistákat, a szupranaturalistákat és a pozitív racionalistákat. Péterfi Károly (1790–1873), a filozófiai racionalista marosvásárhelyi tanár a kantiánus Wilhelm Traugott Krug (1694–1768) híve.⁹ Szikszai György (1738–1803) debreceni esperes és Budai Ézsaiás (1766–1841) tiszántúli püspök olyan értelemben szupranaturalisták, hogy észszerűen igyekeztek megfogalmazni a pietizmus tanait.¹⁰ Tétéleik eltérnek a racionalizmus által hirdetett igazságoktól, de azokat teljesen a racionalizmus logikájával igyekeznek megmagyarázni és bizonyítani.¹¹ A pozitív racionalista pedig Somosy János (1783–1855) sárospataki tanár, aki a kijelentést az ész határain belül szemléli. Somosy a vallást természeti és kijelentett vallásra osztja

³ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon (1521–1945)*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1985, 220.

⁴ Ballagi álláspontját a dolgozat szisztematikai része tárgyalja.

⁵ Balogh Ferenc: Vallási iratok magyar nyelven. In: *Evangeliumi Protestáns Lap [EPL]* 1. (1875/4), 32.

⁶ Uo. 35 skk.

⁷ Koncz Sándor: *Hít és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai*. Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segédtudományai köréből 6. Csuka Nyomda, Debrecen 1942, 36.

⁸ Ravasz László: *Az igehirdetés elmélete*. Főiskolai Nyomda, Pápa 1915, 226.

⁹ Péterfi Károly. *Alapfilozófia*. Nagyenyed 1841.

¹⁰ Szikszai György: *A természeti és keresztyén vallás*. 2. kiadás. Trattner Mátyás, Pest 1842. Vö. Budai Ézsaiás: *A tisztaszívűek boldogsága*. Debrecen 1827.

¹¹ Koncz Sándor: *i. m.* 37.

dogmatikájában: az előbbi racionalizmusnak, az utóbbit pedig szupernaturalizmusnak (sic!) nevezi. Elítéli a racionalizmust, de a józanság „okosságait” mégiscsak elismeri.¹² Szeremley Sámuel (1837–1924) Somosy Jánost kétkulacsossággal vádolja. Szerinte a pataki tanár egyrészt az egyházi hagyományt kívánta fenntartani, másrészt pedig a tudományt is igyekezett szolgálni.¹³

Koncz úgy szemléli Schleiermachert a kanti és német idealista filozófia racionalizmusa mellett, mint aki a másik nagy 19. századi szellemi mozgalom, a romantikus teológia elindítója.¹⁴ Márkus Jenő szerint Schleiermacher nevét alig ismerték a hazai teológusok, amikor 1834-ben meghalt. A romantikus teológia irányzatának valójában két komoly képviselője volt: Szeremley Gábor és Zsarnay Lajos.¹⁵ Koncz aláhúzza, hogy a magyar romantikus teológia „pusztán árnyalata” a németországinak.¹⁶ Schleiermacher hatása igazán a liberális teológiában érezhető majd Németországban és Magyarországon egyaránt, mert „itt keveredik racionalista és hegeli spekulatív elemekkel”.¹⁷ Itthon még javában él a racionalizmus, amikor a teológiai fejlődés azon már rég túllépett Nyugaton, akár a schleiermacheri romantikus teológiát, akár a szárnyát bontogató liberalizmust tekintjük. Ennek egyik fő oka a peregrináció tiltása, illetve korlátozása volt (1715–1825). Ehhez kapcsolódott, hogy így a teológiai tanárok és diákok könyveket sem tudtak behozni külföldről, amelyek terjeszthették volna a modern szellemiséget, és azt sem szabad elfeledni, hogy a napóleoni háborúk is akadályozták a peregrinusok külföldre jutását. Ezenkívül a latin nyelv is kezdett visszaszorulni az oktatásban, amely évszázadokon keresztül a teológiai gondolkodás közvetítő nyelve volt a német és magyar protestáns közösségek között.¹⁸ Végül megemlíthetjük, hogy a római katolikus államhatalom jelentősen korlátozta a hazai protestáns irodalmi életet is. Koncz Sándor szerint az előző három teológiai racionalizmus mellett

¹² Somosy János: *A hittan első vonásai*. Nádaskay András, Sárospatak 1843, 12–22. Ld. még: uő: *Keresztyén hittudomány*. Nádaskay András, Sárospatak 1836. Vö. Koncz Sándor: *i. m.* 43.

¹³ Szeremley Gábor: *Valláserkölcsei és társadalmi élet*: Franklin, Budapest 1974, 66.

¹⁴ Koncz Sándor: *i. m.* 58.

¹⁵ Zsarnay Lajos. *Apologétika*. Sárospatak 1858 és uő: *Keresztyén erkölcsstudomány*. Nádaskay András, Sárospatak 1836.

¹⁶ Koncz Sándor: *i. m.* 56.

¹⁷ Uo. 56.

¹⁸ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*, 200.

egy „vulgáris racionalizmus”¹⁹ is létezett, amelynek képviselői: Báthori Gábor (1755–1842) és Bodola Sámuel (1790–1866)²⁰ püspök, illetve Tompa Mihály (1817–1868) hanvai lelkész volt. A reformkor nagy protestáns alakjai, mint például Fáy András (1786–1864) és Zay Károly (1797–1871) szintén egyértelműen a racionalizmust képviselik írásaikban.²¹ Írásaik és különösen tevékenységük készítik elő az utat a hazai liberalizmus számára.

Márkus Jenő találóan beszél három olyan fő teológiai irányról az 1840-es éveket illetően, amelyek közvetlenül megelőzik a hazai liberalizmus megjelenését.²² Egy kisebb konfesszionalista párt, amelyet ő szélsőjobbnak nevezett, „hiszi és tanítja a hitvallást, és merev mozdulatlanságban hivatkozik rá”. Ezzel állította szembe a „pozitívumot” nélkülözők nagy szélsőbal pártját, amely

„[...] valamit hallott a Descartes-tal elindult szubjektív világról, a régi értékek letűnéséről, az értékek átrendezéséről, de nem érti, és nem tudja kifejezni benyomásait.”²³

A harmadik irányzatot „mozgalompártnak” nevezi, és ezt írja róluk:²⁴

„Ez a csoport az egyház múltjára szeretné ráépíteni az újat, a jelen egyháznak a fejlődés gondolatával szolgál.”²⁵

¹⁹ Szerencsésebb lett volna ha Koncz a populáris teológiai racionalizmus kifejezést használja.

²⁰ Bodola Sámuel: *Keresztyén hittan*. 4. kiad. Nagy-Enyed és Marosvásárhely 1848.

²¹ Fáy András: *Óramutató*. Trattner–Károlyi, Pest 1842.

²² Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Kálvin Kiadó, Budapest 2005, 35–50. Koncz jóval árnyaltabban látja a képet, de történetileg időben jóval távolabbról indít. Ld. Koncz Sándor: *i. m.* 35–55. Márkus felosztása egyszerűbb, mint a Konczé, de mindkettő segíti a teológiatörténeti áttekintés nagy vonalainak megragadását.

²³ Márkus Jenő: *i. m.* 36.

²⁴ A magyar református teológiatörténetet ismerve találó ez az elnevezés, hiszen ebből nőnek ki a hazai teológiai irányzatok meghatározó iskolái, a liberális teológia és az ortodoxia vezetői, akik elkülönülnek mind a racionalistáktól, mind a romantikus teológiától, de hamarosan rájönnek a „mozgalompárton” belüli eltérő teológiai vélekedéseikre. E két irányzat küzdelme határozza meg a teológiatörténetet a 19. század 50-es éveitől kezdődően. Ld. Kovács Ábrahám: *A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1858–1869*. Fábíán Nyomda, Debrecen 2004.

²⁵ Márkus Jenő: *i. m.* 36.

Márkus Jenő ide sorolja a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)* létrehozásában (1842) szerepet játszó Török Pált (1808–1883), Székács József (1809–1876) és Mária Dorottya (1797–1855) Habsburg főhercegnő lelkészét, Taubner Károlyt (1811–1860).²⁶ A lap beindítását nemcsak a kései racionalizmusból a teológiai liberalizmushoz megérkező pesti lelkészi és laikus vezető réteg tartja fontosnak, hanem az akkor vele még szorosan együttműködő Mária Dorottya körül megjelent pietista, valamint a Skót Misszió révén jelen levő evangélikál irányzat is. A liberális és az evangéliumi irányzatok ekkor még teljesen megférnek egymás mellett a később markánsan szétváló „mozgalompárt” körében.

A „mozgalompárt” lapjában egyaránt megjelennek a teológiai irányzatok által megfogalmazott álláspontok, s emellett a reformkorban az egyházi élet megújulását sürgető kezdeményezések is. A folyóiratban megjelent cikkek az egyházkormányzattal, az egyház jogi helyzetével, a protestáns unió kérdésével, az iskolai oktatással és még a misszió kérdésével is foglalkoznak.²⁷ A későbbi liberálisok és evangéliumiak előtt az 1817-ben létrejött német protestáns unió példája állott.²⁸ Három területen láttak eltérést a két protestáns egyház között: az úrvacsora, a predestináció, illetve a liturgia területén. Az evangélikál-pietista irányzat szabadelvű képviselői és a „mozgalompárt” tagjai ezeket igyekeztek összhangba hozni. Közös egyházszervezetet és protestáns főiskolát kívántak létrehozni.

A felszín tekintetében a cél közös volt, de a motivációk eltértek. Mindkét irányzat az egyház megújulását kívánta, de míg az előbbi a szervezeti reformokat és az egyház szellemi, irodalmi és teológiai megújulását tartotta fontosnak, addig az evangéliumi irányzat elsődlegesen a megtérést, az újjászületést, tehát a lelki oldalt hirdette, és ettől várta a megújulást. Természetesen mindkét irányzat egyformán igyekezett kézzelfoghatóan is tenni valamit az egyházért. A szabadelvűek a már említett reformokat indították el a római katolikus ellenreformáció utáni időszakból lassan magához térő protestáns egyházak kebelén belül, az evangéliumiak pedig az akkor még ismeretlen evangelizáció formáit, a vasárnapi igehirdetéseket, a látogatásokat, a személyes beszélgetéseket, az irat- és bibliaterjesztést, valamint az iskolai munka

²⁶ Taubner Károly 1838–1843 között volt a nádorné udvari lelkésze, őt pedig a pietista Georg Bauhofer követte.

²⁷ A közönségnek üdvét! In: *PEIL*, 1. (1842/1.), 1–4.

²⁸ Zsilinszky Mihály (főszerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története. A művelt közönség számára.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest 1907, 659 skk.

által végzett bizonyágtételt választották.²⁹ Így a „mozgalompárt” szélesebb teológiai spektrumot ölelt fel, mint ahogy azt Márkus írta.³⁰ A két irányzat reformokról és misszióról vallott felfogása gyökeresen különbözött egymástól eltérő teológiai látásmódjuk miatt, amelynek ők akkor még talán nem is voltak teljességgel tudatában.³¹ A *PEIL* alapítása és újraindítása közötti korszak (1842 és 1858) egyértelműen a racionalizmusból a liberalizmusba való átmenet ideje volt. A meghatározó egyházi férfiak Fáy András, Zay Károly és Péterfi Albert (1800–1850) voltak. Hozzájuk csatlakoztak a fiatalok: Török Pál, Székács József és Ballagi Mór (1815–1891). Ők lesznek a Pesten kiteljesedő liberális teológia legfőbb pártfogói.

Az evangéliumiak egyértelműen a hitvalló és konfesszionális irányzatokat részesítették előnyben, míg a kibontakozó teológiai liberalizmus a „modernes” irányzatokat.³² A *PEIL*-re úgy is tekinthetünk, mint amely a pesti protestáns elit felfogásának szellemi lenyomata. Szám szerint a szabadelvű teológia hívei voltak többségben, és befolyásuk is jelentősebb volt, mint a Magyarországon akkor még csak gyökeret eresztetni kívánó evangélikalizmus és pietizmus. Bár Mária Dorottya jelenléte komoly súlyt adott az új, külföldről hazánkba érkező evangéliumi irányzatnak, az csak nagyon lassan találta meg a kapcsolódási pontokat az egyébként is igen kis létszámú konfessziókhöz³³ ragaszkodó tradicionális talajon álló teológusokkal. A helyzet egyértelműen a szabadelvű teológiának kedvezett, amely a racionalizmust igyekezett maga mögött hagyni, és új szintézist kívánt létrehozni a hit és a tudomány között. A liberális teológia hívei ennek érdekében fordultak segítségért a Nyugat felé.

²⁹ Kovács Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Peter Lang, Vienna 2006, 95 skk.

³⁰ A közösség nem alkalmazta magára „mozgalompárt” megnevezést. Ez inkább történetírói konstrukció, amely a különféle irányzatok megértését teszi lehetővé.

³¹ Kool, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik*. 1. kötet. Harmat–PMTI, Budapest 1995, 129–133. (ld. még 182–184). Bár itt Kool már az evangélikus missziói felfogásokat járja körül, az alapproblematika hasonló volt a protestáns egyházakon belül.

³² A kortársak a „modern”, „modernes”, „új”, „szabadelvű” elnevezésekkel illették a liberalizmust.

³³ A dolgozatban a konfesszió szót hitvallás, nem pedig felekezet (mint például református hitfelekezet) értelemben használom. Ide kívánkozik az a megjegyzés is, hogy a dolgozatban tárgyalt liberális-ortodox vitában a konfesszió szó az óegyházi egyetemes hitvallásokra és a protestáns, 16. századi hitvallásokra utal a felek szóhasználatában. A tanulmányban ezekkel összhangban használom a konfesszió szót hitvallás értelemben.

Márkus Jenő liberális teológiáról írott tanulmányában hat nyugat-európai teológust tárgyal a hazai kontextus felvázolása előtt. Ezt azzal a céllal teszi, hogy teológiai állásfoglalásaik révén érthetővé tegye a magyar liberális gondolkodást. Ez a hat nyugat-európai teológus: Friedrich E. D. Schleiermacher (1768–1834), Ferdinand C. Baur (1792–1860), David Strauss (1808–1874), Ludwig A. Feuerbach (1804–1872), Alexander Schweizer (1808–1888) és A. E. Biedermann (1819–1885), akik szerint a legnagyobb hatást gyakorolták a hazai protestantizmusra.³⁴ Megállapítása korrekcióra szorul, hiszen mellettük igen jelentős volt a svájci Heinrich Lang (1826–1876), a holland Joannes Henricus Scholten (1811–1885) és Abraham Kuenen (1828–1891), valamint a francia Ernest Renan (1823–1892) hatása is. Rajtuk kívül még sok más teológus is befolyásolta a liberális teológia, azaz ahogyan a korszakban neveztek, a „vallástudományi teológia” kialakulását. Márkus Jenő nem vállalkozik annak részletes feltárására, hogy a külföldi hatások milyen magyar szerzőkön keresztül és hogyan érkeztek az országba. E kérdés ennek a dolgozatnak sem központi témája, mégis egy rövid áttekintés jól érzékelteti, hogy melyik magyar liberális teológusnak kik voltak a mesterei és kedvelt teológusai.

Ballagi Mórra erőteljesen hatott a tübingeni történetkritikai iskola F. C. Baurral az élén. Ő nem is tudta kivonni magát ezen irányzat radikális képviselőjének, David Straussnak hatása alól.³⁵ Bár Ballagi egyértelműen a tübingeni iskola híve, Renantól August Tholuckig szinte valamennyi kortárs liberális teológustól merített gondolatokat, ahogyan ezt a *PEIL*-ben megjelent tanulmányai is jól tükrözik. Kovács Albert, aki Ballagi budapesti kar- és fegyvertársa, hasonlóan a radikális liberális teológia híve volt. Ezt jól tükrözi az a tény, hogy milyen külföldi szerzők munkáiból táplálkozik. Ő is kedveli F. C. Baurt, és Keresztúri Sándor álnév alatt lefordítja *A keresztyén egyház a 4–6. században* című munkáját. Mivel elégedetlen a korábbi 1874-es Baur *Az őskeresztyénség története* című kötet fordításával, a német 2. kiadásból ismét le-

³⁴ Márkus Jenő: *i. m.* 14. skk.

³⁵ Fontos lenne kutatni Ballagi könyvtárát, ha van ilyen információ, valamint külföldi levelezései mellett megnézni a Ráday-könyvtár könyvbeszerzési katalógusát és a hozzá kapcsolódó bejegyzéseket. A magyar egyház- és teológiatörténet nagy adósságainak egyike, hogy alig vannak tudós életpályákat feldolgozó művek. Így hiányoznak alapos Ballagi, Kovács Albert, Keresztes József vagy éppen Menyhárt János, Tóth Sámuel, Szeremlei Sámuel, valamint az idősebb Révész Imre munkásságát feldolgozó, újraértékelő, forráskutatáson alapuló munkák. Természetesen vannak próbálkozások és esetenként rövid összefoglalások, illetve e sorok írójának tanulmánya Ballagi szellemi fejlődése genezisééről azonban mindezek csak arra mutatnak, hogy igen sok adat vár még feldolgozásra.

fordítja azt 1880-ban. A *Pál, a pogányok apostola* című munkát pedig Kiss Áronnal együtt ülteti át magyarra, és a *Theológiai értekezések* sorozatban jeleníti meg. Szintén Keresztúri álnévvel fordítja le a zürichi Henrik Lang *Kereszttyén Dogmatikáját*,³⁶ Karl Schwarz (1812–1885) „teológiatörténetét”³⁷ és Karl Christian Ullmann (1796–1865) *A keresztyénség lényege* című munkáját.³⁸ Testvére, Kovács Ödön is nagyon kedveli Baurt, és lefordítja *A középkori keresztyén egyház* című művét. Baur népszerűségét mutatja, hogy 1874-ben megjelent *Az őskeresztyénség története* munkája is Dósa Dénes és Jeszó Lajos fordításában, amelyet a harmadik kiadás alapján készítettek.³⁹ E munkák magyar nyelvre történő átültetése már a kiteljesedett szabadelvű teológia virágkorát jelentik.

Arra kívántunk rámutatni, hogy a hazai protestáns teológusok nemcsak a Márkus Jenő által említett személyeken keresztül, hanem sokkal szélesebb teológiai spektrumról szállították be Magyarországra a modern teológia eredményeit.

Márkus Jenő helyzetértékelése szerint a teológiai életre jellemző volt, hogy a lelkészek és teológizáló protestánsok többsége a racionalista „tagadások pártatlan (sic!) tengerén”⁴⁰ úszott. A magyarországi konfessziókhoz ragaszkodó tradicionális teológusoknak pedig nem volt saját szervezett bázisuk a liberálisokkal szemben, továbbá a külföldi evangéliumi mozgalmak hazai hatása még nem ért össze az itthoni hitvalló teológusokéval, s így a szabadelvű teológia került lépéselőnybe. Ebből fakad az, hogy a 19. század második felének magyar protestáns ortodoxiatörténete csak a liberalizmus ismerete révén érthető meg. A hazai protestáns új ortodoxia a szabadelvű teológia által megfogalmazott új tanításokra adott feleletként jelenik meg, és ezért tradicionális vagy konfesszionalista teológiának is szokták nevezni.

³⁶ Henrik Lang: *Keresztyén dogmatika gondolkodó keresztyének számára*. Ford. Keresztúri Sándor. Franklin, Budapest 1877.

³⁷ Karl Schwarz: *Adalékok a legújabb theologia történelméhez*. Ford. Kovács Albert. Kókai Lajos, Budapest 1877.

³⁸ Ullman, Karl: *Das Wesen des Christenthums, mit Beziehung auf neuere Auffassungsweisen auch für gebildete Nichttheologen dargestellt*. Perthes, Gotha 1854. Vö. Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* 3. jav. kiad. *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* 3. jav. kiad. MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1977, 338.

³⁹ Baur Ferdinánd Krisztián: *Az őskeresztyénség története*. Ford. Dósa Dénes és Jeszó Lajos. *Protestáns Theológiai Könyvtár* 3. Magyarországi Protestáns Egyház, Budapest 1874.

⁴⁰ Itt a szöveg értelmezése inkább a „partatlan-”t kívánna meg, viszont így áll a Márkus-féle könyvben.

A teológiai liberalizmus „hitvallása”

A teológiai liberalizmus lényegét akkor érthetjük meg, ha először megvizsgáljuk annak „hitvallását”, hiszen bármilyen szokatlanul is hangzik, nekik is voltak hittételeik, azaz bizonyos értelemben dogmáik. A magyar liberális teológia fő célja az volt, hogy felmutassa a reformációtól a 19. századig húzódó szabadelvű keresztyénséget, azaz az általuk *helyesnek tartott* „evangéliumi szellemet az egyes korszakoknak megfelelő alakban”.⁴¹ Ezt az állítást Simén Domokos fejt ki részletesen abban a beszédében, amelyet a Protestáns Egyet ülésének keretében mondott el. Ismerteti a liberális teológia programját, amely arra törekedett, hogy

„[...] a tudományt a hittel kibékítse, a vizsgálódásban felhasználja a józan értelmet, a teológiát történelmi és spekulatív alapon művelje, a vallás-erkölcsi életet, ami a vallás lényegét jelenti, a tudat és az érzelm mélységében fogja fel, és ezekkel az akaratot szabad és benső kapcsolatba hozza.”⁴²

Hasonlóan vélekedik Szeremlei Sámuel is, aki a vallás lényegét a Hegyi Beszédben megragadható vallás-erkölcs Jézus által kifejtett tanításában látja.⁴³ A liberális teológia további feladata: a dogma megtisztítása, a valódi valláson alapuló vallás-erkölcs elmélyítése, illetve hogy azt a hamis objektivizmustól és szubjektivizmustól megszabadítsa, és végül az „embernek az istentől (sic!) való függését kimutassa”.⁴⁴ Ezzel az ambíciózus programmal lépett fel az ereje teljében levő hazai protestáns teológiai liberalizmus, amelynek utolsó gondolatában szépen visszacseng az „alapító atya”, Schleiermacher gondolata.

A szabadelvű teológia célkitűzései több tekintetben nagyon is sok értéket hordoznak. Simén előadásának alapgondolatai számos vonásban hasonlítanak az ortodoxia programjára. Mindkét irányzat célja, amelyet most éppen a liberális Simén Domokos fogalmaz meg:

⁴¹ Simén Domokos: A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. In: Kovács Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestáns Egyet évkönyve*. Franklin Nyomda, Budapest 1872, (79–109) 84.

⁴² Uo. 84.

⁴³ Szeremlei Samu: A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma. In: *Protestáns Tudományos Szemle [PTSz]*, 2. (1870/1), (1–10) 1.

⁴⁴ Simén Domokos: *A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője*, 84.

„[...] az értelem és érzelem közt létrehozott szakadást megszüntesse, a kételkedést eloszlassa, a hitet megszilárdítsa, s az embert igazi vallásos életre vezesse.”⁴⁵

Más szóval a liberális és hagyományos teológia képviselői egyaránt a hit és a tudomány összebékítésén fáradoztak, valamint az erkölcsi élet megjobbítását tűzték ki elérendő célul a maguk számára. Azonban a hagyományos evangéliumi keresztyénség és a korszellemnek minden tekintetben és mindenáron megfelelni akaró szabadelvű teológia nagyon eltér egymástól az eszköz és a módszer, valamint a teológiai állítások mögött levő hit alapja és milyensége tekintetében.

A 19. századi politikai liberalizmust a töretlen optimizmus jellemezte. Ez volt a kontextus. A kor emberei, akik az említett világnézetben erősen hittek vallották a haladás, fejlődés és tökéletesedés eszméjét, és azt a teológiai gondolkodásba is átültették. Márkus Jenő találóan ragadta meg a liberális világszemlélet egyik alapvonását: „A liberális szellemnek nem érdekes a múlt csak a jelen és a jövő.”⁴⁶ Ezért a liberális teológia nem tudta kezelni a hagyományos teológia által pontosan körülírt, lenyomatszerűen meghatározott és objektívnek tartott igazságokat. A liberális teológia legjobb esetben csak viszonylagos igazságokként tudta felfogni a keresztyénség formai kereteit meghatározó Bibliában, a hitvallásokban és a szimbolikus könyvekben közölt igazságokat. Szemléletmódja meghatározó szerepet kölcsönöz a haladásnak, a folyamatoknak és a változásoknak, amelyek révén – szerinte – mindig minden tökéletesedik. Ezt az alapvető világszemléletet terjeszti ki a vallás vizsgálatára is, így helyenként nagyon élesen, másutt burkoltan, de alapjában véve e progresszív optimista-evolúciós felfogás szellemében fogalmazza meg véleményét vagy bírálatát.

A vallástudományi antropológia

A 19. századi liberális teológia, helyesebben vallástudományi antropológia szerint létezik ugyan igazság, de az folytonos változásban van. Jól szemlélteti ezt Simén Domokos felolvasása a Protestáns Egylet 1872-es ülésén:

⁴⁵ Simén Domokos: *A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője*, 95.

⁴⁶ Márkus Jenő: *i. m.* 66. Ez a megállapítás nemcsak a teológiai, hanem akár a társadalmi vagy politikai liberalizmusra is jellemző.

„Az emberi szellem eredeti természete a szabadság, haladás, tökéletesedés és evvel együtt a szabadítás, javítás és tökéletesítés, amelynek a kijelentés is csupán tökélesítő eszköze.”⁴⁷

Az emberi történelem teljesen naiv szemlélete mellett, amely a szabadsággal és a haladással együtt az ember erkölcsi javulását is feltételezi, a kijelentés pedig ennek rendjén legfennebb segédeszközi szerepet tölthet be, Simén teljesen elveti az önmagától megjavulni képtelen, így közvetlenül Istenre utalt ember keresztyén gondolatát. De nemcsak az ember áll a haladás fogalmának keretrendszerében, hanem maga a keresztyénség. Egyesek szerint a keresztyén vallás a fejlődés csúcspontját, a vallások kiteljesedésének legmagasabb fokát jelenti.⁴⁸ Mások a keresztyénségről inkább Jézus vallásaként beszéltek, és a történeti Jézust a vallási fejlődés eszményi csúcspontjának tekintették.

A liberális teológia szerint a protestantizmus akkor követi a korszellemet, ha odafigyel annak művelt, tudományos életére. Számára a kor szelleme, az emberben található szabad szellem, illetve a vallásban levő szellem egy és ugyanaz. Erre a felismerésre az azonossági filozófia alapján jutott el, hiszen az általános kijelentésben jelen levő szellem megnyilvánulásait veszi észre az élet és világ minden területén. A liberális gondolkodás azért fogadja el a korszellemet, a tudomány feltétlen támogatását és annak eredményeit, azért hisz a haladás lendületes hajtóerejében, mert a világban működő Szellem, amelyet némely teológus esetlegesen a Szentlélekkel azonosít, egyformán jelen van Istenben és az emberben.

A 19. századi liberális protestantizmus azonosítja magát a korábbi korok hasonló szellemi mozgalmaival. Igyekszik igazolni önnön keresztyén jellegét, de ezt sajátos módon teszi.⁴⁹ Képviselői szerint a reformáció és az unitáriusok voltak az általuk képviselt szellemiség előfutárai.⁵⁰

„A deizmustól tanulta meg, hogy a keresztyénség az általános emberi természettel egyező minőségű, a racionalizmus az észszerűséget adta, a Kant-féle moralizmus pedig rámutatott a keresztyénség erkölcsi erejére, majd Schleiermacher teológiája a keresztyénség kedélyére, azaz az érzelemre

⁴⁷ Simén Domokos: *A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője*, 79.

⁴⁸ Schweizer, Alexander: *Die Christliche Glaubenslehre nach Protestantischen Grundsätzen*. I. kötet. Verlag von S. Hirzel, Leipzig 1863, 105.

⁴⁹ Márkus Jenő: *i. m.* 66.

⁵⁰ Simén Domokos: *i. m.* 80.

tett hatást, és végül Hegel filozófiája a keresztyén spekulatív igazságát igazolta.”⁵¹

Márkus Jenő ezt írja:

„[...] fejlődés eszméje annyival kedvesebb volt a liberális teológiának, mert annak segítségével könnyebben szakíthatott a múlttal, az örök igazsággal, és hirdette a viszonylagos igazságot.”⁵²

Ez a megfogalmazás a keresztyén teológiai fogalomrendszert és világlátást tükrözi. Márkus itt saját szempontrendszeréből nézve közvetíti nagy felismerését, amely szerint a liberalizmus a relatív igazságot szereti. Arra azonban nem mutatott rá, hogy a liberalizmus radikális szereplői – köztük Ballagi Mór is – hajlamosak voltak az igazságot abszolutizálni, és azt csak egyes aspektusaiban relatívvá tenni. Például: Isten nemcsak a keresztyén vallásban, hanem más vallásokban is kijelentette magát. Mindazonáltal kétségtelenül meg volt győződve arról, hogy a valós igazságot a Szellem jelenti. Azonban nála Szellem nem hagyományos keresztyén istenfogalomként, még kevésbé személyes Istenként jelenik meg, hanem az ész vallásfilozófiailag megfogalmazott valóságaként, amelynek végső és legmagasabb formája az Abszolút Szellem. Ez a vallásbölcseleti felfogás eltompítja a Bibliára alapuló keresztyén személyes istenfogalom lényegét, illetve megtagadja a személyes Isten specifikus kijelentésének egyediségét az általa első helyre emelt általános kijelentés rovására. Keresztyén teológiai értelemben a liberálisok nem hittek a Bibliában kijelentett és a hitvalló teológusok által örök igazságnak tartott valóságokban, hanem ezekkel szemben a viszonylagosságot hirdették. A hazai liberálisok – Ballagi, Kovács Ödön, Peti József – német elvtársaikkal együtt hirdették:

„Örök igazság nincs, az igazság a történehez tartozik, és az idő szerint változik.”⁵³

Vallásfilozófiai antropológiájuk szinte minden lényeges ponton szembe-
szegült az addigi keresztyén teológiai rendszerek által megfogalmazott tanításokkal. Az ortodoxiának – az egyházatyák korához hasonlóan – újból meg kellett fogalmaznia tanítása legfőbb jellegzetességeit. Velük állt szemben

⁵¹ S. N. A dogma II. In: *Egyházi és Iskolai Szemle* 1. (1876/4), (53–59) 56.

⁵² Márkus Jenő: *i. m.* 66.

⁵³ Lütger, Wilhelm: *Die religion des deutsches Idealismus un Ihre Ende*. Band 4: *Das Ende des Idealismus im Zeitalter Bismarcks*. C. Bertelsmann, Gütersloh 1930, 184.

a liberális teológia, amelynek antropológiájából fakad az egyén jogainak, véleményszabadságának végtelenségig való hangsúlyozása.

Simén Domokos is ehhez hasonló gondolatot fogalmazott meg a Protestáns Egylet második évi közgyűlésén: a dogma alkotása „ellenkezik a lelkiismereti szabadsággal”,⁵⁴ amely „az emberi jogok legszentebbje”.⁵⁵ A liberális Szilágyi Ferenc rendkívül emberközpontú teológiai-vallási felfogását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a liberális teológia hangsúlyozza az ember azon jogát, amely szerint abból fakadóan élheti ki önmagát a vallás egész terén, hogy maga az ember a kijelentés hordozója.⁵⁶ Nem csoda, hogy ennek a radikálisan emberközpontú, látszólag keresztyén vallási felfogásnak egyértelműen útjában álltak a hitvallási tételek, a dogmák. A liberálisok szerint a rögzített hittételek megkötik az embert és a benne megnyilatkozó isteni szellemet.⁵⁷ A hitvallási iratok gátat jelentenek az emberben nyugvó isteni szellem előtt, és emiatt károsak, kárhozatosak. A modern tudomány rávilágított arra, hogy a hit tételei nincsenek összhangban a természettudománnyal. A konfessziókba nem lehet beleerőszakolni az emberi természetet, mert ha ez megtörténik, akkor a hitvallások önmagukkal szemben gyűlöletet, a vallással szemben pedig ellenszenvet ébresztenek.⁵⁸

A szellem legmagasabb megnyilatkozásait a liberális teológia az *emberi által* létrehozott új tudományban látja, így öntudatlanul is magát az *embert* teszi meg mércének. Simén Domokos szemlélete szerint a hitvallásokból csak azokat lehet megtartani, amelyek megállnak a tudomány mérlegén, az (emberi) ész mércéjén. Ha olyan hittételekkel találkozunk, amelyek szemben állnak a modern tudományos eredményekkel, azokat, mint antik tárgyakat, múzeumokba kell tennünk.⁵⁹ Kovács Ödön szerint a hitvallások eredetileg nem voltak mások, mint a létrehozó kor hitének, meggyőződésének kifejeződései.⁶⁰

⁵⁴ Simén Domokos: *A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője*, 96.

⁵⁵ Ballagi Mór: Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez I. In: *PEIL* 18. (1875/5), (129–138), 129.

⁵⁶ Szilágyi Ferenc: A bibliának egyházbani használata és magyarázata. In: *PEIL* 7. (1864/6), (161–177) 169.

⁵⁷ Szilágyi Ferenc: Tudományos kutatás a vallásban III. In: *PEIL* (1864/6) (299–311) 302.

⁵⁸ Szeremley Sámuel: A vallás lényege és az egyházi háromság-dogma. In: *PTSZ* 2. (1870/1), 9.

⁵⁹ Simén Domokos: A szent háromság és annak története I. In: *PTSZ* 3. (1871/9), (129–138) 131. Hetesy Viktor: Vallástalan-e a mai kor? In: *PEIL* 28. (1885/1), (11–15) 11 skk.

⁶⁰ Horváth Sándor: Vidéki élet. In: *EPK* 2. (1872/5–6), (31–32) 31.

A hitvallás először a hittudat formulája volt, azaz egészen szubjektív megnyilatkozás, és csak később lett objektív tekintély.⁶¹ Az alapkérdés az volt, hogy az ő markáns teológiai állásfoglalásaik is egyéni hittételek voltak, amelyek axiómákká váltak, és aztán megkérdőjelezhetetlen „tekintélyként” bevonultak a liberális „hitvallásba”, krédóba. Magyarán: jelenségtani szempontból nagyon hasonló folyamat játszódik le a liberális „dogmaképződésben”. E tekintetben a két irányzat közt a különbség annyi volt, hogy míg az új ortodoxia bevallottan tudatában volt korlátainak, és azon belül értelmezte a dogmafejlődést, addig a liberális teológia számos képviselője jutott el arra a felismerésre, hogy a dogmák tagadása, akaratlanul is, a saját teológiai állításai megmerevedéséhez vezethetnek. Dogma mind a két teológiai oldalon volt, de a krisztológiai és az antropológiai teológiai meglátásaik merőben különböztek egymástól, amely termékeny vitára adott akkor is, és ad ma is okot.

Felhasznált irodalom

- A közönségnek üdvet! In: *PEIL*, 1. (1842/1.), 1–4.
- Balogh Ferenc: Vallási iratok magyar nyelven. In: *Evangeliumi Protestáns Lap [EPL]* 1. (1875/4), 32.
- Ballagi Mór: Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez I. In: *PEIL* 18. (1875/5), 129–138.
- Baur Ferdinánd Chrisztián Dr.: *Az őskeresztység története*. Ford. Dósa Dénes és Jeskó Lajos. *Protestáns Theológiai Könyvtár* 3. Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest 1874.
- Bodola Sámuel: *Keresztény hittan*. 4. kiad. Nagy-Enyed és Marosvásárhely 1848.
- Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon (1521–1945)*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1985, 220.
- Budai Ézsaiás: *A tisztaszívűek boldogsága*. Debrecen 1827.
- Fáy András: *Óramutató*. Trattner–Károlyi, Pest 1842.
- Fürdősi Lajos – Kovács Albert: Felhívás a magyarországi protestáns egyház tagjaihoz. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap [PEIL]*, 14. (1871/47), 1873–1877.
- Hetesy Viktor: Vallástalan-e a mai kor? In: *PEIL* 28. (1885/1), 11–15.
- Horváth Sándor: Vidéki élet. In: *EPK* 2. (1872/5–6), 31–32.
- Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hagyatlásai*. Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segéd tudományai köréből 6. Csuka Nyomda, Debrecen 1942.
- Kool, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik*. 1. kötet. Harmat–PMTI, Budapest 1995.

⁶¹ Kovács Ödön: *Vallásbölcsezet kézikönyve*. II. kötet. Franklin Társulat–Magyar Irodalmi Intézet, Budapest 1878, 115.

- Kovács Ábrahám: A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1858–1869. Fábíán Nyomda, Debrecen 2004.
- Kovács Ábrahám: The History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914. Peter Lang, Vienna 2006.
- Kovács Ödön: *Vallásbölcsezet kézikönyve*. II. kötet. Franklin Társulat–Magyar Irodalmi Intézet, Budapest 1878.
- Lang, Henrik: *Keresztyén dogmatika gondolkodó keresztyének számára*. Ford. Keresztúri Sándor. Franklin, Budapest 1877.
- Lütgert, Wilhelm: Die religion des deutsches Idealismus un Ihre Ende. Band 4: Das Ende des Idealismus im Zeitalter Bismarcks. C. Bertelsmann, Gütersloh 1930.
- Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Kálvin Kiadó, Budapest 2005.
- Péterfi Károly: *Alapfilozófia*. Nagyenyed 1841.
- Ravasz László: *Az ige hirdetés elmélete*. Főiskolai Nyomda, Pápa 1915.
- S. N.: A dogma II. In: *Egyházi és Iskolai Szemle* 1. (1876/4), 53–59.
- Schwarz, Karl: *Adalékok a legújabb theologia történelméhez*. Ford. Kovács Albert. Kókai Lajos, Budapest 1877.
- Schweizer, Alexander: *Die Christliche Glaubenslehre nach Protestantischen Grundsätzen*. I. kötet. Verlag von S. Hirzel, Leipzig 1863.
- Simén Domokos: A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. In: Kovács Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve*. Franklin Nyomda, Budapest 1872, 79–109.
- Somosy János: *A hittan első vonásai*. Nádaskay András, Sárospatak 1843.
- Somosy János: *Keresztyén hittudomány*. Nádaskay András, Sárospatak 1836.
- Simén Domokos: A szent háromság és annak története I. In: *PTSZ* 3. (1871/9), 129–138.
- Szeremley Gábor: *Valláserkölcsei és társadalmi élet*. Franklin, Budapest 1974.
- Szeremlei Samu: A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma. In: *Protestáns Tudományos Szemle [PTSz]*, 2. (1870/1), 1–10.
- Szeremley Sámuel: A vallás lényege és az egyházi háromság-dogma. In: *PTSZ* 2. (1870/1), 9.
- Szikszai György: *A természeti és keresztyén vallás*. 2. kiadás. Trattner Mátyás, Pest 1842.
- Szilágyi Ferenc: A bibliának egyházbani használata és magyarázata. In: *PEIL* 7. (1864/6), 161–177.
- Szilágyi Ferenc: Tudományos kutatás a vallásban III. In: *PEIL* (1864/6.) 299–311.
- Ullman, Karl: Das Wesen des Christenthums, mit Beziehung auf neuere Auffassungsweisen auch für gebildete Nichttheologen dargestellt. Perthes, Gotha 1854.

Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* 3. jav. kiad. *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. jav. kiad. MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1977.

Zsarnay Lajos: *Apologétika*. Sárospatak, 1858.

Zsarnay Lajos: *Keresztyén erkölcstudomány*. Nádaskay András, Sárospatak 1836.

Zsilinszky Mihály (főszerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. A művelt közönség számára. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest 1907.